

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՔ

ՓԱՐԻԶՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ

(Տես յ'էջ 113)

ՄՈՐՓԻԼԻԿ

(Թուակ. Սելեւկ. 174 յ' 176 = 150 — 148 նախ քան զՔր.)

Ինչպէս Քսենոքրեսի յաջորդքն անծանօթ են մեզ, ասանկ ալ կը պակսին որոշ տեղեկութիւնք Զարիադրեայ հարստութեան յաջորդութեան նկատմամբ: Սակայն յոյն պատմագրաց այս նկատմամբ լռութիւնը կը դարմանուի, կարճ ժամանակամիջոցի մը համար, ի հայ աղբերաց՝ անոնց պատմըչաց մեզի աւանդած տեղեկութեամբք: Երբ Միհրդատ Ա (Արշակ Զ) զրկեց իր վաղարշակ եղբայրն՝ թագաւորել ի Հայաստան (150 — 148 նախ քան զՔր.) նոյն աշխարհին ազգային կուսակցութիւնն ապստամբեցաւ, և այդ ընդդիմամարտութեան պատմութիւնը կ'աւանդէ մեզ Մարիրաս կատինա¹: Վաղարշակ՝ կամ՝ Վակասէս, ինչպէս կը կոչէ զնա Յուստինոս, հազիւ յաջողեցաւ մեծ աշխատանքով նուաճել զնոսա. և Հայաստանի քաղաքական վիճակը վերջնական կերպով որոշուեցաւ ի կողոնիա փոքուն Հայոց տրուած պատերազմին մէջ, ուր յաղթող հանդիսացաւ Վաղարշակ: Հայկական անկախութեան դիւցազնը՝ որ նոյն մարտին մէջ սպաննուեցաւ, սեմական անուն մը կը կրէ՝ Մորփիլիկ, ասորի հնչմամբ Մար կամ՝ Մոր փլեկ, նըմանաձայն՝ սուրբ Գրոց փալեկ անուան. իսկ նախագաս մար վանկն նշանակէ յասորին՝ տէր:

Պառ՝ Ստրարոնի խօսքէն կ'ենթադրէ թէ սոյն Մորփիլիկ՝ կրնայ Զարիադրեայ որդւոց մէկն ըլլալ. ժամանակագրութիւնն, ինչպէս նաեւ դրամագիտութիւն կը համաձայնին այս կարծեաց: Ֆրիէտլանտէր՝ Պերլինի թանգարանին մէջ պահուած փոքրիկ պղնձի դրամի մը դրոշմը հրատարակած է. յաջմէ՝ անմորուս գլուխ մը ծածկուած կապաղովկեան թագիւ. և ի ձախակողմն՝ Անահիտ աշտարակաբարձ և ծաղիկ մը յաջոյ ձեռին:

Այս դրամին դրոշմը՝ նման են Զարիադրեայ դրամոց վրայ եղածին, զոր նախընթաց յօդուածով յիշեցինք. նոյն է թագաւորին գլուխը տեսնուած պսակը. իսկ ի հակակողմն տարբերութիւնն

¹ Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Բ:

է որ աստուածուհւոյն ոտքին տակն եղող երկու սփինդայք չկան հոս: Այս դրամ՝ Տար վերտառութիւնն կրելուն՝ ենթադրուեցաւ յառաջին դրամագիտաց թէ կապագովկեան Սարիկա քաղաքին պատշաճի: և թօր տառքն ալ համարեցան թէ Մորիմենի գաւառն նշանակեն¹: ուր Պլաու՝ նոյն վերտառութիւնն հետեւեալ կերպով բացատրեց. թօր (φίλιος) Տար (αδριος), Մորիփիլիկ Սարիա-դրեայ (որդի): Դրամին թէպէտ բուն իսկականը տեսած չեմ, բայց պատկերին վրայ նկատելով որ Տար, բառին առաջին տառը խիստ մօտ է դրամին շրթանց, հակամէտ եմ ենթադրել որ ծ գիրն մաշած ըլլայ. որով բառն պիտի ըլլայ Δσαρ, ինչպէս ի վերայ դրամին Զարիադրեայ:

Անծանօթ է մեզ Ծովաց հարստութեան շարունակութիւնն յետ Մորիփիլիկեայ: Վաղարշակ բացարձակ տէր դառնալով Հայոց աշխարհին, կ'երեւնայ թէ հոն այլ և այլ նախարարութիւններ հաստատած ըլլայ: Մարիբաս կատինա՝ արշակունի այս գաւառապետներէն շատերը կը յիշէ, և կը յաւելու. « Եւ զՇարաշան (Քսերքսէս?) ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բզեշխ մեծ և կուսակալ յարեմտից հարաւոյ, յեզեր սահմանացն ասորեստանի, առ ավին Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ, և զԷսառն Տաւրոս, ուր և Սիմ, և զԿղեսուրն ամենայն »:

Շարաշանի, ու Ծովաց իշխանութեան Արտանէսի ատեն Տիգրանայ իշխանութեան հետ միանալը (74 ց 70 նախ. քան զՔր.) զէթ երկու թագաւորաց սերնդեան միջոց մը կայ: Այս միջոց ժամանակին վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, բայց զայն եւեթ ի Ստրաբոնէ թէ ծովացի մը հարիւր տաղանդով գնած ըլլայ Եփրատի վրայ եղող Տոմիսս կոչուած կապագովկեան բերդ մը: Առանց հաստատուն պատճառի ուզեցին ոմանք ենթադրել թէ այս հաստուածն Սովենոս անունով թագաւոր մը ուզենայ ակնարկել թերեւս էր Սամէս՝ Սամուսատի հիմնարկողն:

Զարիադրեայ հարստութեան վերջին ներկայացուցիչներն իրենց իշխանութենէն կապաւելով, Տիգրան՝ Արշակ անունով նախարարի մը յանձնեց Ծովաց երկիրը: Այս անունը կրող դրամք² գտնուին, զորս պարթև — արշակունի դրամոց շարակարգին մէջ չենք կրնար դասաւորել: Ասոնց դրոշմն է՝ կապագովկեան Արտեմիս յոտին, նիզակ և վահան ի ձեռին, և Β. σιλε(ος) Αρσαχο (υ). Պլաու կ'առաջարկէ Ծովաց նախարարին ընծայել այս դրամներ:

¹ Պրիկտարանդեր, ի Zeitschrift für Numismatik, Համ. Դ (1877) յ'էջ 266 — 68:

² Ա. Տրսալէ, ի Zeitschrift. für Numismatik, Համ. Ա 312, և ի Numism. Zeitschrift, Համ. Բ, 3:

Պոմպէոս միացոյց զԾովոս Կապադովկիոյ իշխող Արիւրարզանի թագաւորութեան հետ¹ :

Տիգրան Ա. (Մեծն)

(Թուակ . Սելեւկ . 215 ց') : 256 . — 97 — 56 նախ քան զՔր .

Արշակ Զ Միհրդատ Մեծն , որ Պարթևաց վրայ թագաւորեց 174 թուականէն ց' 136 նախ քան զՔրիստոս , ի 150 զրկեց իր վաղարշակ եղբայրը՝ իբրու փոխարքայ իշխել ի վերայ Հայաստանի : Այս եղաւ Հայաստանի արշակունի թագաւորաց հարստութեան սկզբնաւորութիւնը² : Վաղարշակայ որդին Արշակ Ա. Քրիստոսէ յառաջ 127 թուականին անկախ թագաւոր եղաւ Հայաստանի . որոյ յաջորդեց Արտաշիս որդին ի 114 , հայր Տիգրանայ առաջնոյ Մեծին³ :

Եթէ չուզենանք Արշակայ ընծայել այն դրամը որոյ վրայ հիմայ խօսեցանք , արշակունի թագաւորաց անուամբ ձուլուած դրամք անծանօթ են մեզ՝ յառաջ քան զՏիգրան , որոյ համար Ապպիանոս կ'ըսէ թէ թագաւորական ակումբը նստած ըլլայ յ' 97 թուականին յառաջ քան զՔրիստոս⁴ :

Կ'երևնայ թէ Տիգրան Ծովոսայ աշխարհին տիրապետութեամբ սկսած ըլլայ թագաւորութիւնը , վերցընելով յԱրտանեսէ՝ ի միոյ ի յաջորդաց Զարիադրեայ : Յետոյ ալ աւելի ընդարձակեց իշխանութեան սահմանները վրաստ Պարթևաց . ու փոքրն Հայոց վրայ տարածելով յաղթական զէնքն , ուղեց տիրել նաև Ասորեստանի , օգտուելով նոյն երկրին մէջ երեցած անմիտ բնակչութեան : Անտիոքոս Ժ Եւսերիոս հազիւ համարձակեցաւ տկար դիմադարձութիւն մը երեցնել . որով Քրիստոսէ յառաջ 83 թուին Տիգրան տէր եղաւ բովանդակ ասորեստան միապետութեան , յԵփրատայ մինչև ի ծով հնազանդեցնելով զամէնքն իր իշխանութեան : Հիմեց ի Հայաստան զՏիգրանակերտ , զոր մայրաքաղաք ըրաւ , և իր աներոջ՝ Եւպատոր Միհրդատայ թագաւորին Պոնտոսի օգնեց՝ ընդդէմ՝ Հուլմայեցոց : Տիգրանայ և Միհրդատայ պատերազմունք ընդդէմ՝ Լուկուլլոսի և Պոմպէի յերկարա-

1 Ապպիանոս , Միհրդատ 105 :

2 Այս նկատմամբ հայկական աւանդք հաւաքուած են ի յԷջատակադրի Էմ . Թումասի , Early armenian coins խորագրով , յուսումնաթերթն Numism. chronicle , նոր շար . Հատ . Է . (1867) 141 և հետևորդքն :

3 Ապպիանոս (յԱսորականս , Syriaca 48) վերականգնեց Տիգրանայ հայր կը համարի համանուն թագաւոր մը :

4 Ապպիանոս , անդ . 15 :

տեք եղան . որով Տիգրան բռնադատեցաւ զբկուիլ իր իշխանութեան հպատակող բազմաթիւ գաւառներէն , և ձեռքը մնալով Հայաստանի միայն փոքր մաս մը , դո՛հ եղաւ երբ Պոմպէոս թագաւորի անունը թողուց որ կրէ : Կ'երենայ որ Հայաստանի գաւառին թագաւորի տիտղոսով ապրեցաւ մինչ ի 65 :

Իր անուամբ դռնուած գրամբ այն ժամանակին կը վերաբերին՝ յորում՝ Տիգրան իշխան էր Սսորեստանի , և հաւանականաբար ձուլուած են յԱնտիոք . ուստի և սովորաբար Սելեւկեան գրամոց դասակարգին մէջ կը գրուին ի հնագիտաց : Յաջմէ՝ միշտ թագաւորական գլուխ մը , անմորուս , մասնաւոր ձեռնեցող թագիւ : Գրամոց նկարադրութեան մէջ յիշեցինք թէ երկու տեսակը են հայկական թագից , իրարմէ տարբեր , ինչպէս կ'երենայ Զարիադրեայ և իր հարստութեան գրամոց վրայ երեցածէն . վասն զի այս վերջնոցս՝ կապադովկեան է , ունելով ի ծայրն տեսակ մը կաշեայ թագակ : Հայկական երկու տեսակ թագերէն մին , ինչ որ կը տեսնենք Արդիսարիսի և Քսերքսեայ գրամոց վրայ , կոնաձե գլխանոց մ'է երկու կողմանէ բացուած և արքունի թագիւ շրջապատեալ , որոյ երկու ծայրերն կ'իյնան թագաւորին վզին վրայ . նմանութիւն մը ունենալով եպիսկոպոսական թագին հետ , և այս տարբերութեամբ միայն որ վերջնոցս ծոպերը չունի : Իսկ ընդհակառակն միւս հայկական թագը զոր կը տեսնենք ի գլուխ արշակունի հայ իշխանաց , ինչպէս նաեւ մեծին Տիգրանայ չորեքդրամոց վրայ , բոլորակ գլխարկ մ'է՝ կոնաձե հատեալ , ինչպէս ցայսօր ի գործածութեան է առ Հայս և Պարսս . արքունի թագիւ շրջապատուած և կրկնակ ծոպիւք , որ կը ծածկեն թագաւորին ականջներն ու ծոճակը : Գոց թագին վրայ կ'երենան ասղնէգործ զարդք՝ ներկայացընելով ութ ճառագայթ ունեցող աստղ մը գէմնդէմ կեցած երկու արծիւներու մէջ . և գլխարկին ծայրը՝ անշուշտ ականազարդ , սղոցի ատամանց նման շարք մ'է , երբեմն ալ պղտի բոժոժից :

Մեծին Տիգրանայ պղնձի չորեքդրամոց հակակողման գրոշմը՝ մասնաւոր մոդադրութեան արժանաւոր է : — Անտիոքայ բազդը (Τύχη Αντιοχείας) կը ներկայացընէ , պղինձ սկեղծ արձան մը , զոր Անտիոքայ համար շինեց Եւթիկիդէս սիկիւոնացի , Լիսիպպեայ աշակերտը : Սելեւկոս Ա. նիկանովր՝ Ուրոնդ գետին ափանց վրայ կանգնել տուաւ զայն : Ոչ ստոյգ աւանդութեամբ կ'ենթագրուէր թէ Իմաթէս կուսին պատկերն ըլլայ այն արձանն , զոր զոհած ըլլան՝ քաղաքացի հիմնարկութեանց սովորական արարողութեամբ , երբ Սելեւկոս՝ իր նոր մայրաքաղաքին հիմունքը ձգեւ տուաւ¹ : Եւթիկիդէսի շինած արձանը կը ներկայացընէր

1 Մալալա , Ժամանակագրութիւն յ'էջ 199 – 201 (տպ. Պոն) :

պճղնաւոր երկայնեալ պատմութեանս կին մը քողարկեալ, և ի վերայ գլխոյն՝ պսակ աշտարակաբարձ. ժայռի մը վրայ նստած, որ նկարագիր նշանակ էր Սիւրպիոն լերին. ձախ ձեռքով կռթնելով ժայռին և կրելով յաջում ցորենոյ որայ մի, նշան հողային արգասաբերութեան Ասորեստանի. իսկ դրամոց գրոշմք՝ փոխանակ հասկի, ամաղթեղջիւր կամ՝ արմաւենոյ ոտ մը կու տան ձեռքը: Ոտքին տակ երիտասարդ մը, գետի մը ջրոց մէջ լողալու գիրքով. և է՝ անձնաւորութիւն Որոնաէս գետոյ: Ըստ Մալալայ ժամանակագրի՝¹ կ'երենայ թէ Սելեւկոս Նիկանովր և Անտիոքոս Սոտեր թագաւորաց արձանք՝ Տիքէոսի արձանաց հետ զետեղուած էին խմբովին ի քառասանն (ἐν τετρακισίνω), որ շորս կողմէն բաց քառասուն շէնք մ'էր:

Տիգրանայ դրամք ճշդիւ Եւթիկիդեայ ձեռակերտը կը պատկերացընեն, առանց թագաւորական արձաններու և քառասուն շէնքին: Անտիոքայ Տիքէոսն զեռ ևս կը տեսնուի նոյն քաղաքին դրամոց վրայ որ հռովմէական կայսերութեան ժամանակին կը վերաբերին: Արձանակերտութեան արուեստին հրաշալեաց մէջ խիստ քիչ են թուով որ Անտիոքայ Տիքէոսի հաւասար յաճախութեամբ կրկնուած ըլլան: Այս գաղափարաց ամենէն աւելի նշանաւորն՝ վատիկանի մուսէոնին մէջ պահուած արձանն է, անշուշտ հռովմէական կայսերութեան ժամանակին ձեռակերտ²: Փարիզի մետալաց թանգարանին մէջ ալ՝ իբրեւ Եւթիկիդեայ գործոյն կըրկնութիւն կրնանք սեպել պղնձի արձանիկ մը, ժանդէի հաւաքմանէն, և կրկին խորաքանդակք՝ Լույնի հաւաքման, որոց մէկուն վրայ կը տեսնուի Տիքէոս՝ յառաջընթաց ունելով երկու գէմք որ թերեւս Սելեւկոսի և Անտիոքոսի արձանաց յուշարարք են³: — Արմաւենին՝ նշանակ Տիքէոսի, ինքնին՝ իբրեւ առանձին գրոշմ կը նկատուի քանի մի փոքրիկ դրամոց վրայ. վասն զի սովոր էին այսպիսեաց վրայ ստորոգելեաց գրոշմը միայն դնել այն աստուածոցն՝ որ մեծագոյն դրամոց վրայ կ'երենային ոտքի վրայ կանգնած: Հաւանաբար Անտիոքայ Տիքէոսի գրոշմին աւրուածն կամ փոխոխութիւն մ'է՝ ոչ այնքան բնորոշ ճաշակաւ ձուլուած դրամոց վրայ երեցածն՝ առատութեան եղջիւր մի ի ձեռին. և Էքքէլ կը համարի թէ ի Դամասկոս կոխուած ըլլան, նոյն քաղաքին Տիքէոսն ներկայացընելով⁴: Ուրիշ պղնձի դրամիկ մ'ալ կայ, հաւանականաբար ձուլուած

¹ Նոյն անդ., 276:

² Միւլլեր և Վայսըլեր, Denkmøler der alten Kunst, Հատ. Ա:

³ Ե. Պասպըլոն, Թանգարան հնութեանց յԱզգային մատենադարանի, պատկ. ԾԶ, Թիւ 12:

⁴ Էքքէլ, Ուսումն հին դրամագիտութեան, Հատ. Գ, 248:

ի Տրիգալիս, և դրոշմն է՝ Տիքէոս յեցեալ ձողի մը կամ ի բռնա-
տեղ զեկի: Ժայռին վրայի մենագիրն, ուր նստած է Տիքէոս, ան-
շուշտ համառօտագրութիւն մ'է Տիգրանայ անուան, զոր հեշտեա-
մարթ է լուծել ի Եւր (ὄνυ):

Արքայից արքայ (Βασίλει'ς βασιλέων) տիտղոսին համար՝ որ
ընծայուած է Տիգրանայ ի քանի մի դրամն, մեր իշխանին նկատ-
մամբ Պրուտարքոսի մէկ խօսքը կը յիշեցընէ Էքքէլ, թէ ինչպէս
բազմաթիւ թագաւորք կային ի հպատակութեան նորա, և ա-
նոնցմէ չորսը իբրեւ արբանեակք կ'ընկերէին՝ ծառայելով յաշ-
տանակելն յերիւմար. և թէ ինքն իսկ Տիգրան նեղուեցաւ՝ երբ
Լուկուլլոս առ նա ուղղուած թղթի մը մէջ պարզապէս արքայ կը
կոչէր զնա և ոչ արքայից արքայ¹: Տիգրան այս վերջին յորջոր-
ջումն ընդունելով, ինչպէս շատք ի թագաւորաց Պարթեւաց, ա-
քրիմենիդեան, ու նաև ասորական ծագումն ունեցող պատուոյ ա-
նուն մը կը վերանորոգէր, որոյ նպատակն էր որոշակի յայտնի
ընել թէ ինչպէս իրական կախումն ունէին իրմէ այլեայլ ասիա-
կան հարստութիւնք:

Տիգրանայ դրամոց վրայ՝ բաց ի վերտառութենէն, կը տես-
նուին մենագրութիւնք, թուականք, տառք, անջատ կամ իրարու
հետ, որ թուին յայտարարք անուան քաղաքական ատենակալաց:
Ոմանց վրայ օրոշակի կը նկատուին ΘΕΟΩ տառք, որ անտարակոյս
Աստուածասէր (Θεόφιλος) անուան սկզբնագիրք են: Ասորեստա-
նեայց թագաւորաց ժամանակաւ հ' ազոյն դրամոց վրայ ալ նման
տառք կը գտնուին:

Այս դրամոց վրայ տեսնուած միակ թուականք՝ են սելեւկեան
ամբ $\alpha\mu\varsigma = 241$, և $\gamma\rho\varsigma = 243$. բրիտանական մուսէոնին ալ $\beta\alpha\epsilon$
 $= 242$. և են ամբ ոչ սկզբնաւորութեան և ոչ վախճանի թագա-
ւորութեան Տիգրանայ: Բրիտանական մուսէոնինը՝ Տիգրանայ
գլուխն է հայկական թագիւ և վերտառութեամբս. ΒΑΣΙΛΕΥΣ βασι-
λεων Եւրօնոս. և ի հակակոզմն. Հերակլէս ոտքի վրայ, յենլով աջ
ձեռքովը լախտին, և յաջումն՝ առիւծենի²:

Աշարտն ուրիշ անգամ

¹ Պրուտարք, Լուկուլլոս ԻԱ 6 յ'էջ 603 (ապ. Տիտղի):

² Բերսի Կարտնէր, Սելեւկեան թագաւորք Ասորւոց պատկ. ԻԷ. 11: Տիգրա-
նայ դրամոց վրայ տես ի Բազմավէպ 1849: